

О. П. Шикула¹, О. В. Сенюра¹, Л. М. Руденко²

¹ Національний лісотехнічний університет України, м. Львів, Україна

² Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, Україна

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ПРОЦЕСИ ЕСКАЛАЦІЇ КОНФЛІКТІВ І КРИЗ У СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ

Здійснено переосмислення конфлікту як соціально-психологічного феномена, що виступає не лише невід'ємною складовою суспільного розвитку, але й джерелом ескалації кризових явищ у контексті безпекових викликів. Особливу увагу приділено психологічним механізмам формування, сприйняття та розвитку конфліктів, а також ролі індивідуальних і колективних реакцій у процесах їх ескалації. Обґрунтовано, що саме психоемоційні стани, когнітивні викривлення, дефіцит ресурсів адаптації та соціальна напруженість виступають чинниками трансформації конфліктів у кризові та критичні ситуації.

Криза в суспільстві (на різних рівнях – між групами, спільнотами, регіонами, державами, групами держав тощо) розглядається як результат деструктивного сценарію розвитку конфлікту, що супроводжується втратою рівноваги, контролю та відчуття безпеки як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Розкрито фазову динаміку кризових станів, акцентуючи на психологічних процесах шоку, емоційної реакції, адаптації та переорієнтації. Доведено, що ефективність подолання криз значною мірою залежить від своєчасності психологічної підтримки, наявності соціальних ресурсів та здатності до відновлення когнітивної й поведінкової стабільності.

Обґрунтовано взаємозв'язок між конфліктом, кризою та безпекою, де ескалація соціально-психологічних напружень безпосередньо впливає на рівень національної та суспільної безпеки. Наголошено, що подолання криз і врегулювання конфліктів потребує не лише управлінських рішень, але й врахування психологічних закономірностей поведінки людей у стані невизначеності, стресу та загрози. Визначено, що сучасні безпекові політики мають інтегрувати психологічні підходи до запобігання ескалації конфліктів, розвитку стійкості суспільства та формування адаптивних моделей реагування на кризові ситуації.

Ключові слова: суспільні конфлікти; криза; кризова ситуація; розв'язання конфліктів; опанування криз; воєнні конфлікти; кризове реагування у сфері безпеки; психологія конфлікту; екологічний вимір кризової ситуації; виклики національної безпеки.

Вступ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблематика воєн та конфліктів, криз та критичних ситуацій розроблялася у міждисциплінарному дискурсі в науковому полі політико-правових, соціологічних, державно управлінських та ін. дисциплін упродовж останніх двох століть активно й результативно. Питання соціальних конфліктів, їх предмет, причини, види, динаміка, роль конфліктів у сучасному світі, методи та прийоми вирішення соціальних конфліктів у практичній площині у всьому їх розмаїтті розкрили ті вчені, імена яких не втрачають свого авторитету і в сучасному науковому професійному середовищі, а позиції не втрачають інтересу та актуальності. Йдеться, зокрема, про

таких учених, як А. Гідденс, Р. Дарендорф, Г. Зіммель, Л. А. Крозер, К. Ясперс та інші. Теорії та історичні практики запобігання виникненню конфліктів, їх оперативному та результативному розв'язанню, опануванню криз різного походження, реалізації превентивних стратегій у вирішенні суспільних проблем здобули нове звучання на фоні впровадження технологій в інструментарій наукових досліджень у дисциплінах соціо-гуманітарного циклу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Глобальні зміни світового порядку, що на межі XX-XXI ст. та впродовж поточного двадцятиріччя спричиняли порушення геополітичного балансу сил і оскарження чинних норм та інститутів, спонукали до альтернативного розуміння міжнародної взаємодії й зумовили виникнен-

© Copyright 2026 by the author(s)

Шикула Олександра Петрівна, канд. філос. наук, доцент, кафедра психології та соціально-гуманітарних дисциплін.

Email: shykula@nltu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-4298-877X>

Сенюра Оксана Володимирівна, канд. соціол. наук, доцент, кафедра психології та соціально-гуманітарних дисциплін.

Email: oksana.seniura@nltu.edu.ua; <https://orcid.org/0009-0000-8394-6720>

Руденко Леся Михайлівна, ст. викладач, кафедра іноземних мов. Email: le_ru2000@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-2768-8496>

Цитування за ДСТУ: Шикула О. П., Сенюра О. В., Руденко Л. М. Соціально-психологічні детермінанти та процеси ескалації конфліктів і криз у суспільстві в умовах безпекових викликів. *Ефективність державного управління* : зб. наук. пр. Вип. 1(86). Львів: НЛТУ України, 2026. С. 56–63.

Citation APA: Shykula, O. P., Seniura, O. V., & Rudenko, L. M. (2026). Socio-psychological determinants and processes of societal conflict and crisis escalation amid security challenges. *Efficiency of public administration*, 1(86), 56–63. <https://doi.org/10.36930/508607>

ня і розвиток нових міжрегіональних та міждержавних суперечностей, зіткнення державних та особистих інтересів, цілей, намірів, поглядів, мотивацій чи зобов'язань, що призводить до ворожнечі між учасниками конфліктів, актуалізують продовження дискусій на основі новітніх технологічних інструментів дослідження, ініціюють утвердження сучасних підходів в оцінках дійсного стану та перспектив розвитку сучасного світу, народів, суспільств, громад, сімей та особистостей. Серед основних вважаємо за потрібне відзначити праці таких науковців, як В. Кітлер (2020), Р. Шиновський та Р. Шчурек (2024), К. Велецький (2012), Е. Боїн (2005) та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Існує потреба інноваційних підходів до інтерпретацій діючих парадигм, зокрема інституціональної стійкості, структурної варіативності, деконструкції та фрагментації в усіх галузях, упродовж першої чверті XXI ст., з огляду на турбулентність глобального світу, в її проекції на континентальний, регіональний та субрегіональний політичний та військово-політичний ландшафт. Сучасні умови збройного протистояння повномасштабній агресії РФ в Україні, розв'язання багатьох регіональних воєн та конфліктів, що загрожують перерости у глобальні, зумовлюють актуальність та необхідність дослідження означеної проблематики.

Мета статті полягає в обґрунтуванні відповідних реактивних дій та інструментів ефективного управління, зокрема у сфері безпеки, здатних запобігти або нівелювати наслідки суспільних та воєнних конфліктів за умов воєнних загроз на національному, субрегіональному, публічному та індивідуальному рівнях, в ході повоєнної відбудови України та модернізації демократичних практик українського громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу

Переважає більшість науковців, які працюють у досліджуваній проблематиці, погоджується з трактуванням конфліктів як неминучої та невід'ємної складової самої природи, суті та динаміки розвитку суспільств. Як гетерогенне явище конфлікти можуть бути функціональними або дисфункціональними для будь-якої соціальної структури. У теорії ігор та економіці конфлікт насамперед асоціюється з конфліктом інтересів, що означає ситуацію, "в якій два або більше партнерів переслідують суперечливі або несумісні цілі" (Ch.Luehrs, 2010).

Конфлікти досить часто зображуються як ігри з нульовою сумою, коли учасники, борючись за свої інтереси та цілі, виграють за рахунок втрат іншої сторони, або як ігри з ненульовою сумою, коли, наприклад, співпраця може призвести до виграшу обох сторін. З організаційної точки зору, конфлікт розглядають як соціальну ситуацію, в якій існує конфлікт інтересів, поглядів чи ставлень окремих осіб чи соціальних груп, що співіснують і співпрацюють у певному місці та часі. Конфлікт, з одного боку, тягне за собою витрати соціального, економічного та емоційного характеру, включаючи нестабільність, суперництво, ворожнечу, стрес та сильну напруженість між конфліктуючими сторонами, однак, з іншого, також підживлює появу нових цінностей, ідей та творчих концепцій. Розв'язання конфлікту увічнює наявний стан справ, призводить до стагнації та застою, увічнює статус-кво та групове мислення. Він пе-

решкоджає розвитку та змінам і трансформації. Водночас, конфлікт є постійним та невід'ємним елементом соціального життя, основою соціального розвитку та змін.

Криза (krisis (грецька) – я розрізняю, я вирішую) у загальному сенсі – поворотний момент, прорив, що спричиняє зміну в наявній системі. Наразі криза є синонімом ситуації, яка порушує наявну рівновагу. Існує "Кризовий цикл", який варто враховувати у визначенні суті, походження та перспектив розв'язання. Визначається, зокрема: "докризова фаза": можливе раннє попередження та запобігання конфліктам; "криза": можливе швидке реагування та допомога; "післякризова фаза": операції з відновлення державних структур, побудови миру та забезпечення безпеки людини.

Кризова ситуація – сукупність зовнішніх та внутрішніх обставин, які впливають на певну систему так, що зміни починаються та продовжуються всередині неї. Результатом цих змін може бути якісно нова система або нова структура та функція в рамках наявної системи. Зазвичай це результат стихійних лих або технічних збоїв. Кризові ситуації також виникають у разі: порушення громадського порядку (демонстрації, блокування доріг, прикордонних переходів, офісів тощо), терористичної діяльності, загроз безпеці громадян або конституційному ладу держави, зовнішніх загроз безпеці держави, тобто загроз війни (конкретна кризова ситуація), неправдивої інформації, яка впливає на ставлення та поведінку людей тощо.

Кризові та критичні ситуації – основи теорії речей, реальностей, статусу, розташування, контексту, передісторії тощо. У наукових підходах ситуація зазвичай визначається як система взаємовідносин між людиною та елементами її безпосереднього оточення впродовж певного періоду часу. Зазначається, що цей цілісний та специфічний зв'язок з середовищем (природою, суспільством, культурою) визначає та одночасно відкриває різні можливості для індивіда, який у ньому бере участь. К. Jaspers зазначав, що "у візуальному представленні ситуація постає перед нами як положення речей одна відносно одної в просторово-топографічному порядку, а... для зацікавленого емпіричного суб'єкта ситуація становить певну реальність: або обмежуючи їх, або, навпаки, надаючи їм широкий простір для дії (K. Jaspers, 1978). Він вказував, що у такому розумінні значення набувають також інші, супутні сутності, а разом з ними – їхні інтереси, соціологічні владні відносини, миттєві домовленості чи обставини.

Йдеться не стільки про стан, підпорядкований законам природи, скільки, як стверджує W. Kalita, про "реальність, що містить вимір значення, який у своїй конкретності не є ні фізичним, ні психологічним явищем, але одночасно і те, й інше, і для мого емпіричного буття означає вигоду чи втрату, можливість чи обмеження", а в контексті наших міркувань – часто й загрозу. Теоретичні міркування щодо сутності "ситуації" підкреслюють мінливість і часовість систем взаємовідносин між людьми та елементами їхнього соціального та несоціального середовища, що визначаються цілями дії (W. Kalita, 2013). Фундаментально ця мінливість визначається, передусім, самосвідомістю та людською діяльністю – тим, як ми сприймаємо ситуацію та взаємодіємо з нею.

Окрім матеріально-фізичних або логічних аспектів, соціальні відносини та умови є іманентним виміром

згаданої вище онтології. Як система взаємодіючих соціальних сутностей, ізольованих від соціального середовища, соціальна ситуація може набувати одного з чотирьох значень: 1) спосіб або режим взаємодії, в яких сутність взаємодіє зі своїм середовищем, 2) сукупність обставин або їх конфігурація в даний момент, 3) місце, де відбуваються події, та 4) позиція, положення, стан або умова, в якій перебуває дана сутність. Значення цих підходів, звичайно, можна комбінувати та кумулювати.

Кризові та критичні ситуації – основи теорії суб'єкта – об'єктивного та суб'єктивного. Незважаючи на чіткі змістовні та фактичні зв'язки, ситуація не ідентична середовищу, хоча й розташована в ньому. Вона базується на взаємодії суб'єкта з елементами цього середовища. Вона завжди означає певне просторове ціле.

Ситуація є невід'ємною частиною людського існування. Люди приречені перебувати в ситуації. Як зазначав К. Jaspers, "Я ніколи не можу втекти з даної ситуації, не потрапивши одночасно в іншу" (К. Jaspers, 2020).

Питання кризи та критичних ситуацій розглядають на тлі ширшого спектра ситуацій, у яких існують люди та їхні громади. Екстремальні ситуації спричиняються подіями (коротко- або довгостроковими) надзвичайно жакливого характеру з катастрофічними характеристиками. Це може бути стихійне лихо або техногенна катастрофа, участь у воєнних діях, серйозна аварія, свідомство жорстокості та смерті інших, або жертва тортур, тероризму, нападу, згвалтування чи іншого подібного злочину. Усі такі події мають ознаки чогось, що межує або навіть перевищує межі людської стресостійкості та навіть людського існування. Екстремальні ситуації є прикладами життєвих ситуацій за негативного сценарію.

Кризова ситуація є своєрідним наріжним каменем між звичайними (природними, повсякденними) ситуаціями, характерними для нормального людського існування, та екстремальними ситуаціями, які вибивають це існування з колії. Вона характеризується сукупністю зовнішніх та/або внутрішніх обставин, що впливають на даного суб'єкта, його частину або певну сферу його діяльності, впливаючи на його функціонування так, що починається та триває змінний процес, що призводить до дисбалансу та втрати контролю над перебігом подій або ескалації загроз його інтересам.

Як сукупність обставин (зовнішніх або внутрішніх факторів), які призводять до дисбалансу у функціонуванні певного суб'єкта, що часто призводить до втрати контролю над перебігом подій та неприйнятної рівня загрози його фундаментальним цінностям, інтересам та важливим цілям. Це вимагає надзвичайних заходів для відновлення втраченої рівноваги та повернення до функціонального стану. Такі ситуації виникають, насамперед, внаслідок непередбачених, шокуєчих подій. Їх джерелами можуть бути різноманітні природні та соціальні явища, такі як стихійні лиха, техногенні катастрофи, масові міграції, соціальні заворушення та заворушення, масові страйки, екстремальні економічні фактори (бідність, безробіття, обвал фінансового ринку, обмежене постачання сировини чи товарів тощо), загострення широко визначених соціальних патологій або організованої злочинності, терористичні акти, громадянська війна, збройні повстання, міжнародні збройні конфлікти тощо.

Підриваючи фундаментальні, життєво-важливі цінності, кризові ситуації несуть істотний руйнівний потенціал. До основних, класичних їх рис належать:

- висока соціальна важливість проблем, що постають,
- раптовість подій (непередбачуваний розвиток подій, раптова поява/реєстрація та усвідомлення загроз),
- швидкий розвиток подій (особливо після перетину кризового порогу),
- висока загроза та соціальна напруженість, – загроза (конфлікту) інтересів, заподіяння збитків,
- спонтанність поведінки та дій (принаймні певною мірою),
- виникнення соціальної агресії (проти винних, протилежної сторони або навіть пошук "цапа-відбувайла") тощо.

Кризова ситуація – це наслідок кризи як явища, подія, що супроводжує існування реальності, як природної, так і соціальної та культурної. Водночас, криза є своєрідним апогеєм кризової ситуації, без участі її елементів така ситуація не існувала б. Кризи переважно виникають через порушення гармонії взаємозв'язків між природою, функціонуванням людини, технологіями та організацією соціального життя. Тобто це будь-яка подія (або найчастіше їх поєднання), яка порушує нормальний хід діяльності суб'єкта (наприклад, окремої особи, громади, суспільства, держави, суспільства, його галузі...), потенційно загрожуючи його належному стану та навіть його виживанню. Кризи можуть виникати в різних сферах суспільного життя, проявляючись у різних іпостасях: наприклад, політичній, економічній, соціальній, демографічній, екологічній, фінансовій, міжнародній, військово-політичній, воєнній тощо.

Вказуючи на надзвичайно випадковий, суб'єктивний та процесуальний характер кризи, R. Thom стверджує, що "в кризі суб'єкт опиняється в такому стані, стан якого, що проявляється, здавалося б, безпричинним ослабленням регуляторних механізмів, сприймається цим суб'єктом як загроза його існуванню" (R. Thom, 1990). Автор чітко відрізняє кризу від катастрофи, яка настає раптово, до того, як криза могла статися, часто без достатніх ознак (наприклад, смертельний постріл, бомбардування або удар блискавки). Загалом, криза стосується небажаної ситуації, яка виникає у процесі функціонування організації (системи). Така ситуація спричиняє втрату ініціативи та контролю, а також стимулює можливість системних змін (новий порядок, структури та функції в організації). Водночас вона вимагає рішучих, комплексних коригувальних дій. Криза стимулює пролив між двома фазами процесу.

Сутність кризи – у будь-якій сфері – полягає в ескалації та кульмінації загрози, раптовому зростанні небезпеки вище порогу тривоги, досягаючи критичного (катастрофічного) рівня, що супроводжується виникненням небезпечних та руйнівних наслідків. Ця втрата контролю не лише над загрозами, але й над перебігом подій стає симптоматичною для всіх критичних ситуацій.

Соціологи вказують на феномен своєрідної біфуркації – два можливі шляхи розвитку кризових явищ. Розрізняють:

- катастрофічний варіант, коли криза призводить до лиха, розпаду та занепаду, знищення суб'єкта;
- прометеївський варіант, коли вона стимулює оновлення та розвиток до досконалості.

Отже, можемо визначати кризу у двох іпостасях: як руйнівну та як рятівну. Цей результат впливає з ефективності реагування та управління. Початок кризи завжди є дисфункціональним, адже приносить певні руйнування. Неоднозначність кризової ситуації також стосується самої сутності кризи, залежно від того, кого вона стосується: індивіда, групи, структури чи політичного чи соціального інституту.

Кризову ситуацію можна розглядати у двох основних вимірах – екологічному та особистісному. Екологічний вимір кризової ситуації стосується виникнення негативних явищ та процесів у екосистемі суб'єкта господарювання. Екологічна криза не є особистою, натомість – поверхневою та всеохопною. Вона охоплює багатьох суб'єктів (включаючи окремих осіб) і по суті стосується "впливу" на певну галузь. Водночас, особиста криза часто є "уламком" екологічної кризи. Фундаментальні характеристики можна підсумувати так:

- виникають реальні загрози, і криза відбувається у відповідному, соціально значущому масштабі;
- завжди існує дефіцит часу та тиск – висока динаміка змін у ландшафті загроз (події відбуваються швидше, ніж можливості реагування);
- існує невизначеність щодо розвитку подій та їх зростаючої ескалації;
- затримки, які переважно зростають, у наданні інформації про зміни стану справ у регіоні, що постраждав від кризи, з одночасним зростанням попиту як з боку органів безпеки, так і з боку постраждалого суб'єкта;
- органи безпеки не в змозі контролювати ситуацію, впоратися зі змінами та впоратися з процесами деконструкції, що зумовлює дезорганізацію, що зростає, може спричинити паніку; існування явного конфлікту інтересів між сторонами (учасниками) кризової ситуації; існують обмежені колегальні правила прийняття рішень; рішення приймаються за умов стресу, обмеженої інформації та підвищеного рівня ризику (R. Szynowski, R. Ščurek, 2024).

Сучасні концептуалізації особистісної кризи пропонують кілька основних способів її розуміння:

- 1) як втрата або порушення емоційної чи психічної рівноваги;
- 2) як брак індивідуальних ресурсів або блокування звичних, раніше доступних стратегій подолання та захисту, що відповідають загрозливій ситуації;
- 3) як поворотний момент, критичний, проривний момент, що змушує потребувати змін у житті;
- 4) як загроза для особи, втрата попередньої самосвідомості та ідентичності;
- 5) як загроза для раніше прийнятої філософії – сенсу життя та системи цінностей.

Особистісна криза, зазвичай, стимулює порушення свідомості, самосвідомості та поведінкової активності, вносячи дефіцит адекватності у стосунки з реальністю, особливо міжособистісні та соціальні, що призводить до дезінтеграції особистості та навіть певних медичних станів, не лише в психічній сфері. Окрім ендогенних, екзистенційних та криз розвитку, особливо виділяються ситуаційні кризи, що, зазвичай, протікають у чотирьох фазах:

- фаза шоку (відхилення під впливом зовнішніх факторів, реактивні, безглузді дії людини, її оніміння, порушення контакту, спостережуваний механізм заперечення тощо);
- фаза емоційної реакції (у сильно емоційно зарядженій конфронтації з новою реальністю людина нама-

гається зіткнутися з нею, впоратися з нею, активуючи захисні механізми, такі як заперечення, витіснення або раціоналізація; виникає відчуття втрати контролю над своїм життям, нездатність самостійно подолати труднощі та сприйняття себе як переможеної істоти; якщо людина вчасно отримає відповідну підтримку, рівень її емоцій поступово знизиться, і з'явиться можливість рефлексії над причинами та наслідками пережитої кризи, але якщо людина опиниться в соціальній порожнечі, існує ризик фіксації та переходу кризи в хронічну форму);

- фаза кризової роботи (фаза психоінтелектуальної мобілізації, емоційні реакції менш інтенсивні та рідші, людина поступово звільняється від сили травматичних переживань, а її увага починає переключатися з минулого на майбутнє, з'являється рефлексія над минулим); причини та наслідки пережитої кризи, а отже, конкретні спроби її остаточного подолання);
- фаза нової орієнтації (характеризується відновленням самооцінки, виконанням нових видів діяльності, ролей та завдань, а також збагаченням життєвого досвіду елементами травматичної події або – через напругу, що перевищує витривалість особистості – декомпенсацією, внаслідок чого процеси сприйняття реальності деформуються, людина відходить від міжособистісних контактів, переживає дезорганізацію та внутрішній хаос, часто виявляє спроби актів агресії та аутоагресії або залежності) (R. Szynowski, R. Ščurek, 2024).

Доцільно підкреслити, що екологічна криза, яка часто набуває форми соціальної кризи, досить сильно відрізняється від індивідуальної чи особистісної кризи. Особиста криза стосується самої людини. Тому вона має певною мірою точковий та концентрований характер. Зазвичай підкреслюються соціальні аспекти кризової ситуації.

Екологічна криза може навіть набути форми соціальної кризи, охоплюючи ключові питання соціального життя громади в певній місцевості. Ця "соціальна криза" може різною мірою загрожувати безперервності та стабільності суспільства. Вона може навіть загрожувати розпадом суспільства, навіть його руйнуванням, або спричинити лише незначні втрати. Вона може спричинити низку фундаментальних соціальних змін або лише незначні. Суспільство може відчувати себе приголомшеним відчуттям кризи або мобілізованим, може бути спонуканим до спонтанних, іноді навіть суїцидальних дій, або може вимагати раціональної відповіді, що відповідає ступеню та типу кризи" (K. Wielecki, 2012). Така криза може бути глобальною або просто локальною, тотальною або вибірковою. Вона може виникнути внаслідок ендогенних або екзогенних порушень. Вона також може бути реальною або уявною (або навіть уявною, що може виникнути внаслідок соціальної істерії). Кожна серйозна криза глибоко резонує у свідомості людей. Через свою травматичну природу та серйозність загроз, вона інтенсивно переживається як окремими особами, так і громадами. Це залишає чіткий, проте різноманітний, слід на формі та стані спільноти, яка її переживає.

Суспільство може відчувати себе приголомшеним відчуттям кризи або мобілізованим; воно може бути спонукане до спонтанних, іноді суїцидальних дій, або ж може знайти раціональну відповідь, відповідну ступеню та типу кризи. У такі часи уми зазвичай збуджують-

ся (що не обов'язково має приносити позитивні результати), і виникає безліч концепцій, теорій та ідеологій (іноді спричиняючи хаос). Їхній головний мотив – визначити кризову ситуацію, пояснити її та розробити раціоналізації, здатні організувати та розумно спрямувати зусилля як громадськості, так і окремих осіб, а також зменшити відчуття невизначеності та ризику, суб'єктивно переживане як глибока втрата" (K. Wielecki, 2012).

Ефективне управління загрозами іноді може проявлятися в ефективній адаптації до нового, незвичайного та неочікуваного, та не лише захищає від шкоди, але й може принести багато переваг для розвитку. Однак, проблема таких дій, особливо применшення симптомів та подальше продовження деструктивних процесів, означає, що кризова ситуація може стати екстремальною та перерости в критичну, що проявляється в раптовій та екстремальній формі (A. Bojn, 2005).

Як зазначає К. Фісо́, зростання напруженості та загроз призводить від кількісних змін до нової форми якісних змін, а саме кризи. Ескалація загроз призводить до виникнення критичної кризової ситуації, яка породжує відчуття небезпеки та є результатом накопичених та несвоєчасно усунених напружень та загроз. Це результат або недбалості та неправильних рішень, або нездатності системи вжити ефективних антикризових заходів" (K. Fiso, 2007). Це, передусім, ситуація значної, фундаментальної загрози, стан, який перешкоджає позитивному повороту подій. З іншого боку, це ситуація, яка руйнівню впливає на людину/спільноту, або загалом, або у фундаментальній сфері їхнього життя, катастрофічна ситуація.

За своєю природою критична ситуація є ситуацією без вибору, хоча б через її раптовість або вплив. З психосоціальної точки зору, кризи часто породжують ситуації, в яких усталені способи повсякденного життя різко порушуються. Критичні ситуації (для окремих осіб чи груп) схильні бути вбудованими в регулярне соціальне життя самою природою перетину процесу (або циклу) життя та діяльності суб'єкта з провалом соціальних інститутів упродовж його тривалого періоду.

A. Giddens розуміє "критичні ситуації" як "обставини радикального, непередбачуваного порушення, що впливають на значну кількість осіб, ситуації, що загрожують або руйнують визначеність інституціоналізованих рутин" (A. Giddens, 1986).

У контексті критичних ситуацій найчастіше використовують два терміни: катастрофа та катаклізм. Хоча "катастрофа" часто асоціюється з діяльністю людини, вона також стосується стихійних лих і загалом означає "раптову, трагічну подію, що спричиняє матеріальні збитки, внаслідок якої хтось отримує поранення або гине". 34 Аналогічно, слово "катаклізм" зазвичай "асоціюється з великим нещастям або жакливими аваріями, які спричиняють людську шкоду та нещастя, часто поєднуючись з несприятливими явищами навколишнього середовища". 35 Тому можна припустити, що ці слова вичерпують значення, що становлять конотації поняття "критична ситуація". Як показано на діаграмі, критична ситуація – це надзвичайна ситуація за негативного сценарію – виняткова, несприятлива, травматична, екстремальна ситуація.

Критичні події вважаються такими, що мають негативні наслідки, що мають вирішальне значення для перебігу та якості життя людей. Вони спричиняють втра-

ту безпеки та стабільності, почуття безпорадності, безнадії, порожнечі, апатію, пасивність, перепади настрою, втрату надії та бажання жити, бурхливі емоційні реакції, порушення ясності мислення та хаотичну поведінку, не кажучи вже про дії. Водночас вони де-конструюють усталений порядок і хід життя, а зокрема, дезорганізують колективні дії. Це специфічні ситуації в житті людини, що поглинають значну кількість життєвої енергії, але, передусім, вони становлять конкретні загрози не лише їхньому благополуччю, а й часто самим основам існування. Найчастіше вони залишають відносно постійні сліди в психіці та соціальній свідомості/пам'яті людей. До найхарактерніших рис критичних ситуацій належать, зокрема, загрози людському життю – невід'ємний елемент критичних ситуацій. Ця загроза може торкнутися людей, безпосередньо причетних до ситуації, сторонніх осіб або тих, хто намагається надати допомогу. Це може супроводжуватися серйозними соматичними, психосоматичними або психологічними пошкодженнями.

Кризи можуть, і зазвичай відбуваються, еволюційно, повільно, тоді як критичні ситуації виникають раптово та непередбачувано, що не означає, що вони можуть бути конкретною ескалацією кризових ситуацій, їх апогеем. Ситуація може раптово погіршитися та продовжувати погіршуватися. Критичні ситуації можуть бути вибухонебезпечними в прямому та переносному сенсах.

Критичну ситуацію варто розглядати як з точки зору стимулу, так і з точки зору завдання. Вона завжди пов'язана із впливом стимулів (зазвичай руйнівних та екстремальних), які істотно діють на людину та стимулюють її реакції. Отже, ситуація стає полем людської/колективної діяльності, проблемою, яку потрібно вирішити, і тому тягне за собою необхідність виконання значного завдання. Це вимагає адекватного розпізнавання, діагностики (сприйняття, розуміння та оцінки), емоційної реакції та розробки плану дій.

Сучасне демократичне суспільство акцентує безпеку як цінність, що зумовлює основні підходи до криз та специфіки кризового реагування у сфері безпеки.

Розроблення ефективних методів запобігання та усунення наслідків загроз поточному та прийнятному стану справ у певній сфері функціонування окремих осіб, суспільств або держав-членів є основоположною для забезпечення їхньої безпеки в динамічному міжнародному середовищі. Оскільки лише деякі країни мають самостійну здатність забезпечувати власну безпеку за умов кризових ситуацій, більшість держав-учасниць міжнародних відносин змушені забезпечувати свою безпеку шляхом розвитку співпраці зі сильними партнерами та зміцнення позицій організацій колективної безпеки, учасниками яких вони є.

Тому впровадження НАТО власної Системи реагування на кризи має вирішальне значення для простору безпеки багатьох держав-членів. Ефективність цієї системи базується на можливостях розвідувальних служб держав-членів та асоційованих держав Альянсу щодо сприйняття загроз, оскільки вони надають Північноатлантичній раді інформацію, яка запускає процес реагування на кризи НАТО. Розвиток організації у відповідь на зміни в міжнародному середовищі безпеки означає, що операції з реагування на кризи можуть проводитися як за статтею 5 Вашингтонського договору, тобто у відповідь на напад на територію держави-члена, так і в си-

туаціях, не передбачених договором, передбачаючи потенційні загрози. Безпека в сучасному світі сприймається як цінність.

Цілі НАТО включають врегулювання криз, що охоплює широкий спектр залучення: "військові, стабілізаційні та миротворчі операції, захист населення від наслідків стихійних лих і техногенних катастроф, а також надання гуманітарної допомоги" (NATO, Center for Government Security, 2020).

Операції з реагування на кризи можна розділити на: операції з реагування на кризи відповідно до статті 5 Вашингтонського договору; операції з реагування на кризи, що не регулюються цією статтею (наприклад, заходи, що вживаються Альянсом, наприклад, для боротьби з пандемією COVID-19, гібридних загроз зі сторони збройних сил рф в балтійських країнах тощо (P. K. Marszałek, 2024)). Ці операції часто проводяться у співпраці з Організацією Об'єднаних Націй, Організацією з безпеки та співробітництва в Європі або на прохання суверенного уряду. Кризові ситуації, спричинені людською поведінкою, мають політичний характер, тісно пов'язані з конфліктами та в багатьох випадках становлять загрозу для умов життя мільйонів людей (наприклад, Афганістан, Ірак, Лівія, Україна, Ізраїль, Іран...).

Система кризового управління НАТО складається з функціональних структур та сил, ресурсів і процедур, що відповідають потребам: підсистема розвідки та раннього попередження (Система розвідувального попередження НАТО – NIWS), підсистема планування дій у надзвичайних ситуаціях цивільного характеру (Планування дій у надзвичайних ситуаціях цивільного характеру – CEP), підсистема оперативного планування (Система оперативного планування НАТО – NOPS), підсистема реагування на кризи (Система реагування на кризи НАТО – NCRS).

Ключові документи, що визначають рамки діяльності Альянсу в операціях з реагування на кризи: Стратегічні концепції НАТО 2010 року (Ласбон) та 2022 року (Мадрид). Декларації та комюніке Північноатлантичної ради, видані під час самітів (у Ньюпорті у 2014 році, Варшаві у 2016 році, Брюсселі у 2018 році та Лондоні у 2019 році). Акцент було зроблено на досягненні балансу між трьома основними завданнями Альянсу: колективна оборона, врегулювання криз, безпека завдяки співпраці.

Операції реагування на кризи – це скоординовані дії, що здійснюються для зниження кризової напруженості, запобігання її ескалації у збройний конфлікт, стримування ворожих дій, якщо це необхідно (AAP-6 NATO Glossary of Terms and Definitions, NATO Standardization Agency, 2012).

Одним з фундаментальних завдань НАТО у сфері безпеки був і залишається вплив на конфлікти та кризи за допомогою невійськових та військових засобів як до, під час та після їх завершення. Операції кризового реагування: багатопільові операції, що виходять за рамки статті 5, спрямовані на запобігання конфліктам, їх вирішення, гуманітарні цілі та врегулювання криз для досягнення заявлених цілей Альянсу (NATO Standardization Agency, 2010). Операції кризового реагування – це союзницькі, багатонаціональні, багатфункціональні та багатовимірні військові та невійськові операції, що входять за рамки статті 5 Вашингтонського договору.

Типи операцій з реагування на кризи: Миротворчі операції (МП) передбачають неупереджене використання дипломатичних, цивільних та військових ресурсів, зазвичай відповідно до цілей Статуту Організації Об'єднаних Націй, для відновлення або підтримки миру. Такі операції можуть включати: запобігання конфліктам, миротворчість, примус до миру, підтримка миру, розбудова миру або гуманітарні операції. Миротворчість, зазвичай, триває від початку конфлікту та спрямована на досягнення припинення вогню або мирного врегулювання з використанням інструментів, таких як перелічені для запобігання конфліктам. Примус до миру має на меті перевірити досягнуті домовленості або підписати їх, якщо сторони конфлікту не бажають цього робити. Протидія нерегулярній діяльності проти діє та запобігає нерегулярній діяльності. Вони вимагають:

- 1) прямих дій, наприклад, боротьби з терористами та їхніми організаціями або запобігання доступу;
- 2) непрямих дій, тобто, наприклад, підтримки держави, обмеження підтримки терористичної ідеології;
- 3) операцій проти повстанців, що полягають у придушенні повстання та його причин; контртерористичних операцій – дій, спрямованих на запобігання нападам та зменшення або обмеження їх наслідків.

Підтримка цивільної влади охоплює всю військову діяльність, спрямовану на надання підтримки громадськості або уряду відповідно до чинного законодавства. Військова допомога цивільній владі (правоохоронні органи, забезпечення безпеки виборів, навчання сил безпеки, підтримка державного управління). Підтримка операцій з надання гуманітарної допомоги (реагування на стихійні лиха та катастрофи, підтримка переміщених цивільних осіб, забезпечення безпеки, технічна підтримка та допомога, а також ліквідація наслідків стихійних лих та катастроф). Пошуково-рятувальні операції – діяльність, що підтримує всі інші операції, зазвичай пов'язана з використанням пошуково-рятувальних служб певної країни від імені союзних сил.

Також проводяться бойові пошуково-рятувальні операції; операції з евакуації некомбатантів: переміщення некомбатантів до безпечного місця.

Висновки

Кризові ситуації, а отже, і критичні, – це специфічні події, ізольовані від повсякденної рутини, що стосуються цінних екзистенційних цінностей (наприклад, життя, здоров'я, задоволення найнеобхідніших потреб, майна, життєвої стабільності). Тому вони надзвичайно емоційно самобутні та одночасно складні. Як прояв реальних загроз, а також як наслідок деконструкції та руйнування, вони також спричиняють стани інтенсивної напруги та психічного напруження.

Суб'єктивна оцінка особистих та зовнішніх ресурсів відіграє надзвичайно важливу роль у переживанні критичних життєвих подій. За оптимальної активації ці ресурси допомагають вирішувати нагальні проблеми. Однак реагування та подолання кризових та критичних ситуацій не обмежується лише психологічними проблемами. Адекватні інструменти стають необхідними – відповідні сили та ресурси, включаючи високі та адекватні компетенції, матеріально-технічні ресурси, а також здатність мислити нестандартно, зокрема стратегічно.

Сприйняття кризи/критичної ситуації має враховувати не лише сигнали небезпеки, але й, передусім, сиг-

нали про людський аспект травматичних подій. Кожна криза та критична ситуація в соціальному вимірі спричиняє втрату безпеки, що вимагає конкретної реконструкції та відтворення, щоб людське існування могло продовжуватися. Ці ситуації характеризуються необхідністю негайних дій, що впливають зі значного ступеня небезпеки, що їх визначає. Тільки тоді можна уникнути найгіршого. Щоб негайно та належно реагувати на надзвичайні загрози та руйнування, які вони несуть (результуючі критичні стани), суспільства створюють специфічні системи, як захисні, так і реактивні, рятувальні системи, впроваджуючи специфічні процедури для протидії загрозам. Але це тема для окремого дослідження.

References

1. AAP-6 NATO Glossary of Terms and Definitions, NATO Standardization Agency. (2012). URL: [https://www.coemed.org/files/stanags/05_AAP/AAP-06_2020_EF_\(1\).pdf](https://www.coemed.org/files/stanags/05_AAP/AAP-06_2020_EF_(1).pdf)
2. Allied Common Doctrine on Non-Article 5 Crisis Response Operations, 3.4 (A), NATO Standardization Agency. (2010). pp. 19–20. URL: [https://nllp.jallc.nato.int/cmmt/ciedcoi/CIED PUBLICATIONS/Handbooks and Doctrines/AJP 3.4 CRO \(Mar 05\).pdf](https://nllp.jallc.nato.int/cmmt/ciedcoi/CIED PUBLICATIONS/Handbooks and Doctrines/AJP 3.4 CRO (Mar 05).pdf)
3. Bar-Tal, D. (2013). Socio-Psychological Barriers to Peaceful Conflict Resolution. In: *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. Cambridge University Press. 281–320. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139025195.013>
4. Berezovska, N., Zahorskyi, V., Kalashnyk, N., Novak-Kalyayeva, L., Lipentsev, A., Olefirenko, O., & Sushynskyi, O. (2024). Implementing an ecosystem approach in public administration: achieving sustainable development goals in crisis and recovery. *Cadernos De Educação Tecnologia E Sociedade*, 17(se4). <https://doi.org/10.14571/brajets.v17.nse4>
5. Boin, A. (2005). From Crisis To Disaster: Towards An Integrative Perspective. In *What is a Disaster? New Answers to Old Questions*, R. W. Perry, E. L. Quarantelli (ed.), Philadelphia 2005, 153–172.
6. Christoff, Luehrs. (2010). Leashing the dogs of war: conflict management in a divided world, *Peace Change*, 35(2). <https://doi.org/10.1111/j.1468-0130.2009.00631.x>
7. Ficoń, K. (2007). *Inżynieria zarządzania kryzysowego. Podejście systemowe*, Warszawa, 21.507 p. ISBN: 9788389968821
8. Jaspers, K. (). Boundary Situations and Psychopathology: Alike or Distinct? In *R. Petar Dimkov's Lab. Evidence-based Psychiatric Care*, 4, 167–171. <https://doi.org/10.36180/2421-4469-2020-29>
9. Kalita, W. (2016). Kryzys – istota, funkcje i związki przyczynowo – skutkowe, In *Praxeological aspects of the quality of crisis management*, K. Jaremczuk (red.), Rzeszow – Przemysl, 55.
10. Kitler, W. (2020). Security of the State and National Security. Main Research Positions and the Practice of the Polish Legislator. *Security Dimensions. International and National Studies*, 33, 40–73. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.2668>
11. Marszałek, P. K. (2024). Threat to Human Rights Derogation in the Context of Polish Counter-Terrorism Legislation, 52–77. <https://doi.org/10.15804/rop2024304>
12. Szynowski, R., & Ščurek, R. (2024). Crisis Management in Public Administration Units in Poland and Czech Republic. *International Comparative Analysis. Internal Security*, 22. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.7093>
13. Thom, R. (1990). Kryzys i katastrofa. In *O kryzysie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Michalski K. (red.), Res Publica, Warszawa, 31 p.
14. Turner, J. H. (1986). Giddens, Constituting Society: An Outline of a Theory of Structuration, *American Journal of Sociology*, 91(4). (January 1986), 969–77.
15. Wielecki, K. (2012). Kryzys i socjologia, Warszawa, 323. URL: https://www.skic.pl/media/marta/kryzysztof_wielecki_kryzys_i_socjologia.pdf
16. Zelinsky, T. (2022). "General assumptions regarding the evacuation of personnel in the context of doctrinal norms", *ZN AON* No, 2(87), 203. URL: <http://swe.uw.edu.pl/Nr 19.3.pdf>

O. P. Shykula¹, O. V. Seniura¹, L. M. Rudenko²

¹ National Forestry University of Ukraine, Lviv, Ukraine

² Hetman Petro Sahaidachny National Academy, Lviv, Ukraine

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS AND PROCESSES OF SOCIETY: CONFLICT AND CRISIS ESCALATION AMID SECURITY CHALLENGES

Introduction. The issues of wars and conflicts, crises, and critical situations have been extensively and productively developed within an interdisciplinary discourse across the fields of political and legal studies, sociology, public administration, and other related disciplines over the past two centuries.

The problems of social conflicts – their subject matter, causes, types, dynamics, role in the contemporary world, as well as methods and techniques for their practical resolution in all their diversity – have been thoroughly examined by scholars whose names continue to retain their authority in the modern academic and professional environment, and whose positions remain relevant and of ongoing interest. These include, in particular, such scholars as Anthony Giddens, Ralf Dahrendorf, Georg Simmel, Lewis A. Coser, Karl Jaspers, among others.

Theories and historical practices of conflict prevention, their prompt and effective resolution, crises management of various origins, and the implementation of preventive strategies in addressing societal problems have gained renewed relevance in the context of integrating technological advancements into the research toolkit of the social sciences and humanities.

Materials and Methods. This study is grounded in an interdisciplinary approach to the analysis of crisis and conflict phenomena within the socio-psychological and security domains. The methodological framework integrates general scientific methods, including analysis and synthesis to systematize theoretical approaches, as well as a systems approach to examine the multi-level nature of crisis situations. Structural-functional analysis is applied to identify key components and interrelations within crisis dynamics, while a comparative method is used to assess different models of crisis development, including catastrophic and transformative (Promethean) scenarios. The study also employs elements of risk-oriented and institutional approaches to evaluate the role of uncertainty, resource constraints, and governance capacity in crisis response. The empirical basis includes secondary data derived from academic literature in sociology, political science, and public administration, along with documented cases of crisis situations, allowing for the identification of key patterns, characteristics, and response mechanisms under conditions of heightened risk and instability.

Analysis of Literary Sources. Global transformations of the world order at the turn of the 20th and 21st centuries, as well as throughout the current two decades, have led to disruptions in the geopolitical balance of power and the contestation of existing norms and institutions. These processes have prompted alternative interpretations of international interaction and have contributed to the emergence and development of new interregional and interstate contradictions. They have also intensified clashes of state and individual interests, goals, intentions, views, motivations, and obligations, resulting in hostility among conflict actors.

Such developments underscore the need to continue scholarly debates based on advanced technological research tools and stimulate the adoption of contemporary approaches to assessing the current state and future prospects of the modern world, nations, societies, communities, families, and individuals. Among the key contributions in this field, it is important to highlight the works of W. Kitler, R. Shynovskiy and R. Shchurek, K. Velecky, E. Boin, among others.

Highlighting previously unsettled parts of the general problem. At the same time, there is a need for innovative approaches to the interpretation of existing paradigms, in particular institutional resilience, structural variability, deconstruction, and fragmentation across various domains during the first quarter of the 21st century, given the turbulence of the global environment and its projection on to the continental, regional, and subregional political and military-political landscape.

Contemporary conditions of armed confrontation, including the full-scale war in Ukraine, as well as the proliferation of regional wars and conflicts that threaten to escalate into global ones, determine the relevance and necessity of further research into this issue.

Results. It can be defined as a set of circumstances (external or internal factors) that lead to an imbalance in the functioning of a particular entity, often resulting in a loss of control over the course of events and an unacceptable level of threat to its fundamental values, interests, and essential objectives. This necessitates extraordinary measures to restore the disrupted equilibrium and return to a functional state.

Such situations arise primarily as a result of unforeseen and disruptive events. Their sources may include a wide range of natural and social phenomena, such as natural disasters, man-made catastrophes, mass migration, social unrest and disturbances, large-scale strikes, extreme economic factors (including poverty, unemployment, financial market collapse, limited supply of raw materials or goods, etc.), the escalation of broadly defined social pathologies or organized crime, terrorist acts, civil wars, armed uprisings, and international armed conflicts, among others.

The essence of a crisis lies primarily in the escalation and culmination of a threat, characterized by a sudden increase in danger beyond the threshold of alarm, reaching a critical (catastrophic) level and accompanied by hazardous and destructive consequences. This loss of control, not only over threats but also over the course of events, becomes a defining feature of all critical situations.

Sociologists point to the phenomenon of a specific bifurcation, that is, two possible trajectories of crisis development. These include:

- a catastrophic scenario, in which the crisis leads to disaster, disintegration, decline, and the destruction of the entity;
- a Promethean scenario, in which it stimulates renewal and progressive development toward improvement.

Thus, a crisis may be conceptualized in two dimensions: as destructive and as restorative. The outcome depends on the effectiveness of response and management. The onset of a crisis is always dysfunctional, as it inevitably entails a degree of destruction. The ambiguity of a crisis situation also relates to its very nature, depending on the subject it affects – whether an individual, a group, a structure, or a political or social institution.

Discussion. A crisis situation can be examined across two principal dimensions: environmental and individual. The environmental dimension of a crisis situation relates to the emergence of adverse phenomena and processes within the ecosystem of an economic entity. An environmental crisis is not personal in nature; rather, it is broad and pervasive. It affects multiple actors (including individuals) and essentially concerns the "impact" on a particular sector or domain. At the same time, an individual crisis is often a "fragment" or derivative of an environmental crisis.

The fundamental characteristics of crisis situations can be summarized as follows: the emergence of real threats, with the crisis unfolding on a socially significant scale; the presence of time constraints and pressure, characterized by a high pace of change in the threat landscape (events develop faster than response capacities); uncertainty regarding the course of events and their potential escalation; increasing delays in the provision of information on changes in the situation within the affected region, accompanied by growing demand for such information from both security authorities and affected entities; limited capacity of security institutions to control the situation, manage ongoing changes, and cope with processes of deconstruction, leading to increasing disorganization and potentially triggering panic; the existence of explicit conflicts of interest among the parties (actors) involved in the crisis situation; constraints in collegial decision-making procedures; decision-making under conditions of stress, limited information, and elevated risk levels.

Conclusions. Crisis situations, and by extension critical situations, represent specific events that are distinct from everyday routine and concern fundamental existential values, such as life, health, the satisfaction of basic needs, property, and life stability. Accordingly, they are characterized by a high degree of emotional intensity and inherent complexity. As manifestations of real threats, as well as consequences of processes of deconstruction and destruction, they give rise to heightened tension and significant psychological stress.

The subjective assessment of both personal and external resources plays a pivotal role in the experience of critical life events. When optimally mobilized, these resources contribute to the effective resolution of urgent problems. However, responding to and coping with crisis and critical situations extends beyond purely psychological dimensions. It necessitates the availability of appropriate instruments, including sufficient capacities and resources, a high level of relevant competencies, adequate material and technical support, as well as the ability to engage in non-standard, particularly strategic, thinking.

Keywords: societal conflicts; crisis; crisis situation; conflict resolution; crisis management; military conflicts; security crisis response; conflict psychology; environmental dimension of a crisis situation; national security challenges.